

ЛИСЕНКО
Олександр Євгенович —
доктор історичних наук,
завідувач відділу історії України
періоду Другої світової війни
Інституту історії України
НАН України

ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА УКРАЇНА В СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Стенограма наукової доповіді на засіданні
Президії НАН України 9 жовтня 2019 року

У доповіді висвітлено широке коло проблем, пов'язаних з науковим осмисленням подій напередодні і на початку Другої світової війни та їх впливу на Україну. Цей період закономірно привертає увагу вчених, і особливої ваги в цьому контексті набувають дослідження факторів, що спричинили наймасштабніше у світовій історії збройне протистояння, трагічним наслідком якого стали нечувані людські і матеріальні втрати. За останні десятиліття установи НАН України здійснили велику роботу з критичного переосмислення радянської історіографічної спадщини та формування повноцінної джерельної бази досліджень Другої світової війни, що дало змогу чіткіше окреслити її характер і розкрити потужний державотворчий потенціал українського народу.

Вельмишановні члени Президії!

Шановні присутні!

Друга світова війна була наймасштабнішим збройним протистоянням в історії людської цивілізації, яке за безпрецедентною кількістю жертв, колосальними обсягами матеріальних втрат і руйнувань не має аналогів у світовій історії. Її наслідки на багато десятиліть наперед визначили напрями глобального розвитку і вплинули на політичні, соціокультурні, економічні, демографічні та інші сфери життя практично всіх країн і народів світу.

У 1989 р. було проведено соціологічне дослідження, за результатами якого 77% опитаних громадян Радянського Союзу вважали Другу світову війну найважливішою подією ХХ ст. Потім, у 2008 р., на пострадянському просторі провели аналогічне опитування і з'ясувалося, що вже 83% респондентів дотримувалися такої думки. Як бачимо, з плином часу роль Другої світової війни у свідомості людей не меншає, а, навпаки, зростає. І хоча нинішнє українське суспільство має набагато менш заангажований погляд на події цього історичного періоду, ніж,

Основу Версальської системи в Європі було закладено Версальським (1919) і Сен-Жерменським (1919) мирними договорами, а пізніше розширено і закріплено Неїським (1919), Тріанонським (1920), Севрським (1920) мирними договорами та угодами, ухваленим на Вашингтонській конференції (1921–1922).

На фото: лідери країн «Великої четвірки» на Паризькій мирній конференції; зліва направо: Девід Ллойд Джордж (Велика Британія), Вітторіо Орландо (Італія), Жорж Клемансо (Франція) і Вудро Вілсон (США). 27 травня 1919 р.

Канцлер Австрії Карл Реннер звертається до делегатів конференції під час обговорення умов Сен-Жерменського договору

скажімо, російське, теми, пов'язані з Другою світовою війною, й донині хвилюють людей. Щороку експозицію Національного музею історії України у Другій світовій війні оглядають від 600 до 700 тис. українців та іноземних туристів, а польський музей Аушвіц-Біркенау щороку відвідують понад мільйон людей. За

підрахунками британських дослідників, у світі щотижня виходить друком щонайменше 10 англomовних монографій, присвячених Другій світовій війні. Отже, все це свідчить про актуальність проблематики Другої світової війни як у науковому просторі, так і в суспільно-політичному житті.

У сучасному інформаційному світі історичні події актуалізуються в кількох вимірах: пам'яттевому, ідеологічно-політичному (інструментальному), а також у суто науковому. Водночас і сама історична пам'ять, і політичні технології (зокрема, електоральні) стали об'єктом фундаментальних досліджень у межах таких дисциплінарних відгалужень, як *memory studies* (студії пам'яті), політологія, соціальна психологія, воєнна антропологія, соціальна історія та ін.

Коли мова заходить про такі доленосні явища цивілізаційного порядку, як Друга світова війна, монодисциплінарних підходів виявляється недостатньо для системного осягнення їх природи, сутнісних характеристик, розмаїття виявів і наслідків. Глибинну природу війни можна усвідомити лише завдяки поєднанню історичних, соціологічних, економічних, психологічних та інших методів дослідження.

Упродовж останнього місяця в різних куточках світу відбуваються наукові і комеморативні заходи з нагоди 80-ї річниці початку найбільшого в історії людства збройного конфлікту, в яких задіяні лідери багатьох держав, представники політикуму, громадських інституцій, діячі культури. Однак для науковців це насамперед інформаційний привід для того, щоб зіставити різні концепти і версії, вийти на консолідовані оцінки принципово важливих питань і визначити потенційно евристичні зони наукового пошуку.

У сучасній українській історіографії виразно оформилися два провідних напрями фундаментальних досліджень історії Другої світової війни — політичний та соціальний.

Методологічний поворот, який відбувся у вітчизняній історичній науці в 1990-х роках, супроводжувався формуванням нових тенденцій, зокрема усталенням україноцентричних

та антропоцентричних підходів до вивчення подій воєнної доби, зміщення фокусу історіописання від етатистського, в якому провідне місце посідали макропроцеси, до багатомірного, який передбачає збалансоване відтворення всіх рівнів життєдіяльності держави, суспільства, великих і малих соціальних груп.

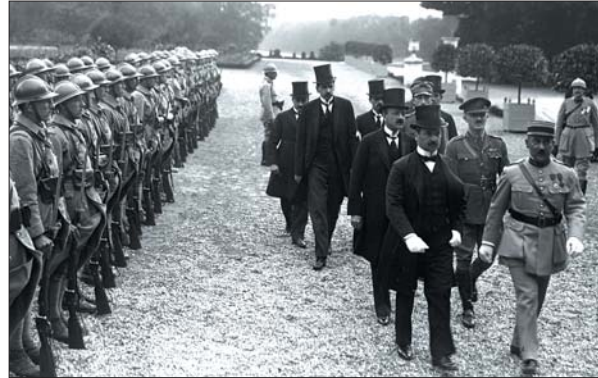
Ще однією рисою нової вітчизняної історіографії стала відмова від замовчування окремих тем: українського національно-визвольного руху, Голокосту, колаборації та ін. Зрештою, це дало змогу забезпечити збалансовану наукову реконструкцію героїчних і трагічних явищ, віктимної складової, подолати спроби заангажувати історичний наратив під ті чи інші ідеологічні конструкції або політичні мобілізаційні акції.

Говорячи про передумови і початок світової воєнної катастрофи, можна окреслити кілька вузлових аспектів, що в різний спосіб трактуються вітчизняними і зарубіжними вченими.

Перший серед них стосується передумов Другої світової війни. Уже той факт, що між двома світовими війнами минуло лише два десятиліття, свідчить про наявність низки системних антагонізмів, які не змогла розв'язати Перша світова війна. До них належать суперечності між метрополіями і колоніями, великими і розвиненими країнами з одного боку та малими і слаборозвиненими — з іншого, між провідними гравцями на міжнародній арені, а також кризові явища в політичній, соціальній, економічній, етноконфесійній та інших сферах.

В основі будь-якого великого військово-політичного конфлікту лежить економічна складова, бажання володіти й управляти новими ресурсами. Навіть найрозвиненіший регіон світу — Європа не спромоглася розв'язати економічні та фінансові проблеми, що підточували соціальну стабільність. Світова економічна криза 1929–1933 рр. з усією очевидністю продемонструвала брак ефективних механізмів гармонізації господарського організму, економічний і політичний егоїзм монополістичного капіталу і правлячих режимів.

Дистанційне донорство у вигляді експлуатації колоніальних володінь виявилось недо-

Прибуття угорської делегації на чолі з Агостом Бенардом (в центрі) на церемонію підписання Тріанонського договору між державами — союзницями в Першій світовій війні та Королівством Угорщина. Версаль, 4 червня 1920 р.

Перше засідання Асамблеї Ліги Націй. Женева, 15 листопада 1920 р.

ступним для молодих «хижаків», що прагнули перерозподілити це усталене поле. Складність цього завдання зумовила зазіхання на території і ресурси суверенних держав.

Друга група проблем пов'язана зі світовим устроєм після Першої світової війни. Спроектований за лекалами переможців у формі Версальсько-Вашингтонської системи угод, він страждав, так би мовити, багатьма хронічними недугами. Незважаючи на те, що міжнародне право набуло підкріплення у низці багатосторонніх договорів, постійно відчувався

В'ячеслав Молотов підписує Договір про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом і таємний протокол до нього, відомий як «пакт Молотова–Ріббентропа»; стоять (зліва направо): Йоахім фон Ріббентроп, Йосип Сталін, Фрідріх Вільгельм Гаус, Густав Хільгер, Фрідріх фон дер Шуленбург. Москва, 23 серпня 1939 р.

Йосип Сталін і Йоахім фон Ріббентроп тиснуть один одному руки після підписання договору. Москва, Кремль, 23 серпня 1939 р.

дефіцит політичної волі щодо їх дотримання. Ліга Націй як перша міжнародна організація, покликана регулювати міжнародне життя і нейтралізувати конфліктогенні чинники, насправді не стала дійовим інструментом, завдяки якому було б можливо зупинити сповзання світу до воєнної прірви. Обструкція загальнообов'язкових рішень Ліги Націй, принципів мирного співіснування, невтручання у справи інших держав, недоторканності і непорушності їхніх кордонів і територіальної цілісності спричинила вихід з цієї організації у різний час Німеччини (1933 р.), Італії (1937 р.), СРСР (1940 р.). А США взагалі не були членом Ліги Націй, а отже, не могли впливати на вирішення багатьох соціально-економічних проблем або відіграти роль регулятора у системі противаг, принаймні у Європі.

За таких умов можливості колективного врегулювання складних міжнародних проблем істотно скорочувалися. Ліга Націй, задумана як «конгрес переможців», не змогла виправдати пов'язаних з нею сподівань, а події 1938 р. остаточно її підірвали.

Та цим подіям передували й інші процеси, що торували шлях до війни. Вони, власне, і становлять третю групу проблем. Усвідомлення того, що світ можна без надзусиль зіштовхнути у глобальне збройне протистояння, змушувало керівництво різних держав шукати засоби, здатні мінімізувати цю загрозу. Знаючи про експансіоністські наміри Берліна і Рима, Велика Британія і Франція обрали як оптимальну лінію політику «умиротворення» потенційних агресорів. У 1933 р. було підписано чотирісторонній «Пакт згоди та співпраці» між Італією, Великою Британією, Німеччиною і Францією. І хоча цей документ так і не набув чинності, вказаний курс не змінювався до 1938 р. Д. Ллойд Джордж окреслив його так: «Ми надали Японії свободу дій проти СРСР. Хай вона розширить корейсько-маньчжурський кордон аж до Льодовитого океану і приєднає до себе далекосхідну частину Сибіру... Ми відкриємо Німеччині шлях на Схід і тим самим забезпечимо настільки необхідну їй можливість експансії».

Британські фахівці донині полемізують з приводу зовнішньополітичного курсу Лондона у 30-ті роки. В англійській історіографії сформувалися дві концепції. Представники першої (Р. Паркер, Дж. Рекорд, П. Фінні, Р. Хюес) розглядають політику «умиротворення» крізь призму провини за розв'язання війни та з'ясування її ступеня для кожного з «винуватців». Їхні опоненти, так звані «ревізіоністи», до яких належать Дж. Маклін, Р. Селф, А. Стедман, А. Тейлор, позитивно оцінюють зусилля Н. Чемберлена, який намагався відвернути цю війну.

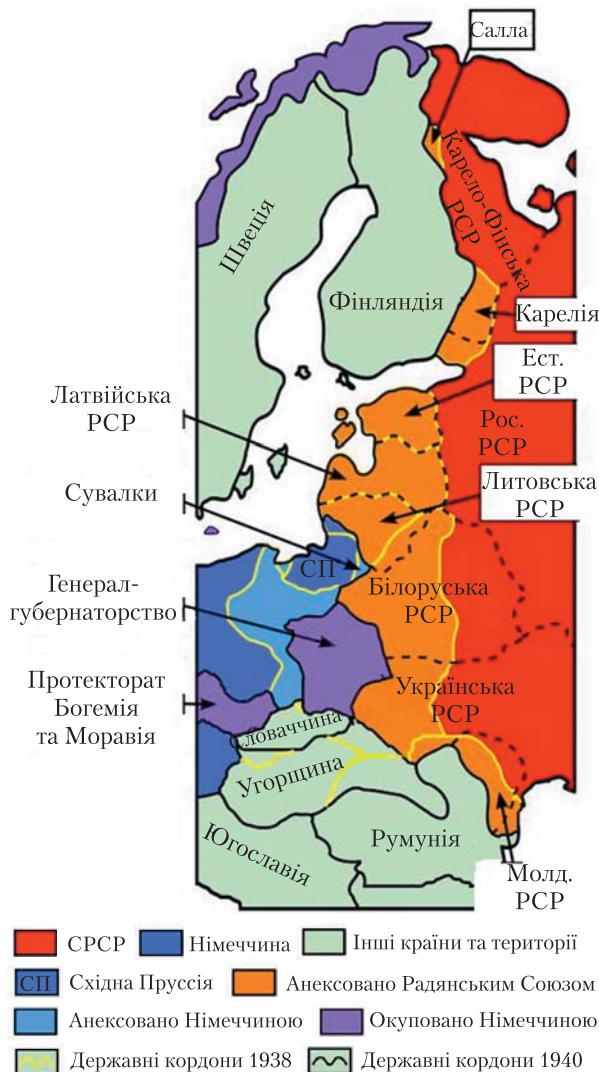
Як би там не було, залишається незаперечним прагнення Лондона і Парижа за будь-яку ціну відвести від себе загрозу з боку Німеччини та її союзників.

Взаємна недовіра та непримиренні ідеологічні позиції перешкодили спробам британських, французьких і радянських дипломатів сконструювати дієву систему колективної безпеки, засновану на довірі, паритетності і взаємному виконанні зобов'язань. Дотепер складно встановити, чиєї провини у провалі цих переговорів було більше — Лондона, Парижа чи Москви.

До четвертої групи проблем слід віднести ті, що характеризують зовнішньополітичні кроки держав, які вважалися, так би мовити, гравцями другого плану, — Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини та ін.

Долю Чехословаччини вирішила «Мюнхенська змова», що стала апогеєм політики «умиротворення», яку проводили уряди Великої Британії та Франції щодо Німеччини. Втім, розшматування Чехословаччини ні на йоту не наблизило до миру і не вдовольнило геополітичні амбіції Гітлера. Президент Чехословаччини Е. Бенеш визнав, що «найбільше боявся війни, а після неї — більшовицької революції». Тому він відмовився прийняти допомогу від СРСР.

Німецька дипломатія прагнула заколисати пильність Польщі, запевнюючи в абсолютній індиферентності щодо українських земель. Тим часом польська правляча верхівка марила Річчю Посполитою «від моря до моря» включ-

Фактичні територіальні зміни в Центральній і Східній Європі згідно з «пактом Молотова–Ріббентропа»

но з Правобережною Україною і Києвом. Як свого часу Прага, Варшава також відмовилася від військової допомоги СРСР, небезпідставно побоюючись її вірогідних наслідків, оскільки, власне, саме такий сценарій і було реалізовано завдяки военній присутності Радянського Союзу в країнах Балтії.

Заступник міністра закордонних справ Великої Британії А. Кадоган зізнався послу СРСР І. Майському: «Поляки абсолютно категорично, румуни у менш рішучій формі за-

Підписання Договору про дружбу і кордони після вторгнення в Польщу армій Німеччини і СРСР. Зліва направо (на другому плані): Рихард Шульце (ад'ютант Ріббентропа), Борис Шапошников (начальник генерального штабу РСЧА), Йоахім фон Ріббентроп, Йосип Сталін, Володимир Павлов (радянський перекладач); на першому плані: Густав Хільгер (німецький перекладач) та В'ячеслав Молотов. Москва, 28 вересня 1939 р.

явили, що вони не приєднаються до будь-якої комбінації (чи у формі декларації, чи в якійсь іншій), якщо її учасником буде також СРСР». Румунське керівництво у свою чергу мріяло про «Велику Румунію», що охоплювала б і південноукраїнські землі. Тим часом Угорщина не зволікала і, скориставшись розпадом Чехословаччини, захопила Карпатську Україну, чому сприяли, крім іншого, і рішення Віденського арбітражу, і позиція Польщі, яка допомагала вторгненню в цей регіон.

Таким чином, уряди перелічених вище держав безпосередньо чи опосередковано виявилися причетними до формування умов, за яких збройне зіткнення світового масштабу стало невідворотним. Практично всі згадані держа-

ви, за винятком хіба що США, Великої Британії та Франції, тією чи іншою мірою виявляли зацікавленість у вирішенні «українського питання» на свою користь. Якщо у стислому вигляді звести «українське питання» до етнічних українських територій та проблеми державності української політичної нації, то йдеться про його розв'язання без демократичного волевиявлення самих українців. Звідси й впливає поява цих «кривавих земель», за Тімоті Снайдером, які у роки війни охоплювали території України, Польщі та країн Балтії.

Якщо в німецькомовній історіографії провина Німеччини у розв'язанні Другої світової війни практично не піддається сумніву, то в сучасній Російській Федерації частина істориків апологетизує, а інша — піддає критиці політику Радянського Союзу у 30-ті роки. Аргументація перших відштовхується від прагнення Москви відтермінувати початок війни і того, що це, зрештою, вдалося зробити. Протилежна позиція ґрунтується на тому, що Німеччина у 1939 чи 1940 роках і не збиралася воювати проти СРСР. Більше того, німецькі генерали не хотіли наступати на Польщу, оскільки побоювалися війни на два фронти. Вже у 1939 р. існувала змова проти Гітлера. Якби генералітет виявився трохи рішучішим, можливо, вже тоді його вдалося б усунути від влади і подальші події могли б розвиватися за зовсім іншим сценарієм. На жаль, сталося як сталося.

Розв'язавши руки агресору і сам ставши агресором, Сталін зіграв за сценарієм Гітлера і запустив алгоритм подій, що обернувся катастрофічною за своїми наслідками війною. «Договір про ненапад і таємний додатковий протокол стали тактичним успіхом Й.В. Сталіна, але його стратегічним прорахунком», — вважає російський історик М. Нарінський. Інший російський дослідник О. Іванов стверджує, що «радянсько-німецький пакт про ненапад підвів фінішну риску під політикою колективної безпеки...», що стало «наочним підтвердженням краху курсу на стримування агресорів... Відтоді і аж до 22 червня 1941 р. Сталін здійснював власну політику умиротворення нацистської Німеччини».

До цього можна додати, що замість глобальної проекції сили радянський лідер отримав лише її ілюзію, оскільки, відсунувши кордон на захід, він водночас вийшов на лінію розмежування безпосередньо з III Райхом, що полегшило німецькому командуванню вирішення стратегічних завдань на початковій фазі війни проти СРСР.

Ще одна група питань дотична до періодизації початку Другої світової війни. Історики, які дотримуються європейської концепції, не бачать підстав змінювати загальноприйняту дату — 1 вересня 1939 р. Однак є й інші версії. Зарубіжні фахівці вмонтовують у полотно Другої світової війни і аншлюс Австрії, і Мюнхенську змову 1938 р., і події в Африці. Деякі вітчизняні науковці висловлюють міркування про те, що для українського народу як політичної нації початком Другої світової війни стали події в Карпатській Україні, що супроводжувалися проголошенням державності в цьому українському анклаві, знищеної внаслідок угорської агресії.

Досить велика частина фахівців обстоює переконання в тому, що Друга світова війна розпочалася з агресії Японії проти Китаю в 1937 р. Назву лише одну цифру: до початку воєнних дій у Європі на Далекому Сході вже було вбито близько 20 млн людей.

Полеміка довкола цих аспектів далека від завершення, що не в останню чергу пов'язано з останньою групою проблем.

З високим ступенем вірогідності можна припустити, що вченим не вдасться досягти консенсусу в більшості дискусійних питань, доки не буде відкрито відповідні архівні фонди у Великій Британії, Франції, Сполучених Штатах Америки, Російській Федерації, Італії. Те, що більшість з них і донині зберігається під грифом «таємно», підживлює здогади про те, що в них приховується інформація, яку ці країни не бажають оприлюднювати з іміджевих міркувань.

Ізраїльський історик Ювал Ной Харарі у своїй останній праці «21 урок для 21 століття» переконливо доводить, що навіть переможні війни не роблять держави-тріумфатори

Спільний парад Вермахту та Червоної армії в Бересті по завершенню вторгнення до Польщі. Стоять у центрі і крупним планом генерал-майор Гейнц Гудеріан та комбриг Семен Кривошеїн. 22 вересня 1939 р.

сильнішими. Швидше, навпаки: ті, країни, що зазнали поразок, але, враховуючи їхні уроки, змогли вибудувати свою політичну і економічну стратегію по-іншому, або ті держави, що не вдаються до систематичного застосування насилля та збройної сили, в сучасному світі зрештою посідають провідні позиції. Що може бути переконливішим аргументом на користь

Жителям Вільнюської області роздають радянську пресу. Вересень 1939 р.

Агітаційний мітинг на Волині перед виборами 22 жовтня 1939 р. Польща, осінь 1939 р.

відмови від війни як інструмента досягнення будь-яких цілей?

У вітчизняній історіографії магістральним напрямом дослідницьких зусиль стало опрацювання таких аспектів, як «українське питання» напередодні та в період Другої світової війни, український військово-політичний чинник у цьому складному за конфігурацією протистоянні, людина в умовах війни. Завдяки залученню нових джерельних пластів, застосуванню новітніх прийомів та методів пізнання, концептуально-теоретичних інструментів інтерпретації емпіричного матеріалу українським вченим вдалося помітно просунути вперед у розумінні й трактуванні питань, пов'язаних з початком Другої світової війни, участю

українців у збройних формуваннях воюючих сторін, русі Опору, українсько-польському конфлікті, а також з об'єктивністю та суб'єктивністю народу України в цьому суперечливому плетиві процесів та подій, його внеском у перемогу над нацизмом і фашизмом, з демографічними наслідками воєнної катастрофи.

Важливим фактором, що впливає на стан, розвиток і перспективи сучасної історіографії, є виведення з архівних сховищ величезних масивів різноманітних документів. Результатом роботи над проблематикою Другої світової війни стало видання значної кількості монографій, довідників, навчальних посібників, підготовка відповідних розділів у колективних працях. Так, економічну політику окупантів, зокрема такий аспект, як примусова праця мешканців України у Німеччині, ґрунтовно опрацьовано у публікаціях І. Ветрова, М. Ковалю, О. Перехреста, Г. Грінченко, Т. Пастушенка, С. Гальчака; проблему військового полону — у виданнях, підготовлених О. Потильчаком, В. Карповим, А. Чайковським та ін. В етноісторичних і геноцидознавчих студіях виокремлюється теоретичний та конкретно-історичний доробок академіка НАН України М. Поповича, С. Єлисаветського, Ж. Ковби, А. Круглова, Ф. Левітаса, В. Нахмановича, А. Подольського. В їхніх працях у всій повноті і складності відображено проблему Голокосту.

Своєрідним підсумком наукового пошуку на рубежі 1990–2000-х років став двотомник «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.» (головний редактор — академік НАН України В.А. Смолій) та 4-й том «Політичної історії України» (голова редколегії — академік НАН України І.Ф. Курас).

За роки незалежності зусиллями науковців, викладачів, ентузіастів реалізовано унікальний меморіальний проект — «Книга Пам'яті України», спрямований на увічнення пам'яті про наших співвітчизників, які загинули впродовж 1939–1945 рр. У майже 260 друкованих томах та електронній базі даних зафіксовано відомості про 6 млн 38 тис. жертв війни в Україні.

Значних успіхів досягнуто у вивченні радянського руху Опору, українського національно-

визвольного руху, свідченням чого стала поява праць А. Кентія, В. Лозицького, М. Слободянюка, Ю. Киричука, М. Ковалю, І. Патриляка, В. Кучера, Ю. Зінченка, Г. Стародубець, Д. Веденєєва та ін., а також нової серії «Літопису УПА», що налічує кілька томів. Низку праць присвячено діяльності релігійних конфесій у роки війни, яка до того залишалася «білою плямою».

Вагомий внесок у дослідження відповідної проблематики зроблено фахівцями відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, які проводять активну дослідницьку, популяризаторську і просвітницьку роботу. Останніми роками науковці Інституту опублікували ряд колективних монографій: «Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 рр.» (відповідальний редактор — О. Лисенко), «Донбас 1943–1950 років: відновлення промислової і транспортної інфраструктури» (І. Ветров, О. Лисенко, Т. Шелейко), «Українська історична наука в сучасному освітньому та інформаційному просторі» (О. Лисенко, О. Удод, В. Ричка та ін.); збірники документів: «Діти війни. Kinder des Krieges (спогади очевидців з України та Німеччини)», «Забуті жертви. Вінниччина в роки нацистської окупації 1941–1944 рр. Збірник документів»; брошуру «Меморіально-освітній комплекс пам'яті жертв тоталітаризму та збройних конфліктів «Родина пам'ять» (автори-упорядники — М. Гузе, Л. Даниленко, Т. Пастушенко та ін.), випуски періодичного наукового видання «Сторінки воєнної історії України», бібліографічні покажчики, аналітичні записки тощо.

Крім того, спільними зусиллями науковців Інституту і Національного музею історії України в Другій світовій війні здійснюється регулярний випуск електронного фахового квартальника «Військово-історичний меридіан» та серії синтетичних праць «Дослідження, документи, свідчення».

Відділ активно співпрацює з багатьма міжнародними організаціями, навчальними закладами, музейними установами, зокрема Центром політичної освіти землі Саксонія-Анхальт (ФРН), Міжнародним комітетом «Маутхаузен», німецько-українською комісією істориків, Музеєм Другої світової війни у Гданську (Польща), Національним музеєм історії України в Другій світовій війні (Київ), Національним університетом оборони України ім. І. Черняхівського та іншими закладами вищої освіти. У рамках цієї співпраці реалізуються дослідницькі, видавничі, музейні, просвітницькі акції.

Фахівцями Інституту історії України НАН України введено в науковий обіг значний масив нових архівних матеріалів і документів, усноісторичних та ілюстративних джерел. Систематизація і всебічний аналіз джерельної бази дали змогу з'ясувати важливі особливості, тенденції формування рівнів взаємодії держави, суспільства, особи у період глобального воєнного конфлікту на території України, реконструювати складні й суперечливі аспекти протистояння та співпраці населення окупованих територій з окупаційною владою, більш ґрунтовно розкрити значення національно-визвольного руху в Україні як важливої складової антинацистського руху Опору в Європі.

Військова тематика успішно опрацьовується в рамках діяльності українсько-польської, українсько-словацької та українсько-німецької комісій істориків.

Незважаючи на наявність вагомого доробку вітчизняних науковців у цій тематичній ніші, є потреба глибшого вивчення комплексу проблем, пов'язаних з різними підходами до розв'язання «українського питання», долею українського народу, руйнівними наслідками війни для України.

Дякую за увагу!

За матеріалами засідання підготувала О.О. Мележик